

Павко А. І.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ, ОРГАНІЗАЦІЙ ТА РУХІВ В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ-НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ВУЗІВСЬКОМУ КУРСІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Посилена увага до проблем дослідження та вивчення історії політичних партій, організацій та рухів в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття в лекційному курсі та на практичних заняттях з вітчизняної історії обумовлена, на наш погляд, такими чинниками.

1. Історико-політичні аспекти є невід'ємною частішою багатогранною проблематики історії України.

2. На терені України саме на зламі століть виник широкий спектр як загальноросійських так і національних політичних партій, організацій, сформувалась та функціонувала строката, багатопартійна політична система, яка відображала складність, неоднозначність економічних процесів, відповідала існуючому розмаїттю альтернатив суспільного розвитку. Саме в цей період завершився історичний перехід від українофільського до політичного напрямку національно-визвольного руху, саме тоді визрівали й остаточно окреслювалися структури політичних партій, обрії їх ідеологічної орієнтації. Не випадково, що національно-політичні процеси кінця ХІХ – початку ХХ століття стали своєрідною прелюдією національно-революційної симфонії 1917-1920-х років, сучасної доби державотворення.

3. Українські політичні партії та організації, створені як в Галичині, так і на Наддніпрянщині стали могутнім фактором національно-визвольного руху, вагомими рушіями національно-політичного поступу українців.

4. Громадсько-політичні процеси, які відбуваються в Україні на новітньому етапі її державотворення в певній мірі схожі з політичними проблемами переходу на початку ХХ століття від авторитарної самодержавної влади до конституційного демократичного суспільства, політична тканина якого немислима без розгалуженої мережі політичних партій, організацій, цивілізованих взаємовідносин між ними, політичного плюралізму.

Вивчення історичного досвіду формування та функціонування різних політичних сил України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття сприятиме утвердженню в суспільній свідомості думки про те, що вчасне розв'язання політичних конфліктів, подолання фатальних розколів між партійною елітою і народом, готовність до розумних тактичних компромісів, консолідація національно-демократичних сил в межах єдиного політичного простору України є важливим гарантом від повернення на проторений в минулому шлях політичними партіями та організаціями України.

5. Теоретичні та конкретно-історичні аспекти проблеми ще в недостатній мірі з позицій оновленої методології дослідженні вітчизняними істориками.

Саме з аналізу історіографії зародження та діяльності політичних партій, організацій в Україні важливо розпочати лекцію, присвячену соціально-політичним аспектам розвитку України в кінці ХІХ на початку ХХ століття. Потрібно зазначити, що історіографія українського політичного піднесення триває майже 90 років і нараховує досить велику кількість праць: наукового, публіцистичного та мемуарного характеру.

Важливо звернути увагу студентів на основні етапи, здобутки та недоліки досліджень, а також на актуальні проблеми, які стоять перед сучасною генерацією істориків.

Стосовно дореволюційної історіографії політичних партій, організацій та рухів в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, потрібно підкреслити, що вона започаткована працями М. Грушевського, С. Єфремова, Л. Юркевича (псевдонім – Л. Рибалка), М. Порша (псевдонім – М. Чацький) [1]. Значення цих праць полягає в тому, що вони були написані не тільки авторитетними представниками національно-політичної думки, але й активними учасниками національно-визвольного руху в Україні.

Зокрема С. Єфремов, Л. Юркевич висвітлили процес формування самостійницької течії в українському політичному русі, показали еволюцію найбільш впливових партій України. М. Грушевський в своїх статтях переконливо показав суть ідеологічних доктрин українських національних партій, зробивши висновок, що вони коливаються між націонал-радикалізмом та конституційним демократизмом. Потрібно зазначити, що націоналізм партіями ліберально-буржуазного та соціал-демократичного напрямку сприймався з великою обережністю. Показовим в цьому відношенні є той факт, що сам М. Грушевський замість виразу "радикальний націоналізм" вживав вираз "національний радикалізм", щоб не надати, з його точки зору, "неблаговидного відтінку, який поєднується зі словом" "націоналізм". Потрібно наголосити в лекції, що представники дореволюційної історіографії в своїх працях досліджували такі важливі питання як втілення в програмах та практичній діяльності політичних партій автономістсько-федералістських та самостійницьких тенденцій, поєднання національного та соціального, процеси диференціації в соціал-демократичному русі розколу партійно-політичних структур і соціальних верств населення. Безперечно, провідні ідеї праць вказаних авторів потрібно сприймати в контексті політичних реалій історії України початку ХХ століття.

В курсі лекцій з вітчизняної історії важливо також зробити акцент на тому, що суттєвий внесок в дослідження проблеми внесли опубліковані в 20-х -на рубежі 30-х років монографії з історії українських партій. В цьому зв'язку потрібно звернути увагу студентів в першу чергу на праці А.Ріша та С). Гермайзе, присвячені виникненню та розвитку РУП, УСДРПта "Спілки" [2]. Ці монографічні дослідження написані з позицій революційної соціал-демократії, революційного романтизму, але в умовах відносної свободи слова принципово важливою була і сама постановка проблеми. Саме 20-і роки і стали однією з могутніх хвиль приросту наукових знань з політичної історії України.

Друга хвиля активізації наукових досліджень з суспільно-політичної проблематики охоплює період середини 50-х – кінця 60-х років, позначений лібералізмом політичного режиму, пом'якшенням ідеологічного клімату. На жаль, українські радянські історики не в повній мірі використали таку можливість. В цей час були опубліковані монографії Ф.Є. Лося, М.Н. Лещенка, А.К. Буцика, присвячені історії робітничого та селянського руху в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття [3]. Певне місце в цих дослідженнях, написаних на багатому архівному матеріалі, відведено й діяльності українських національних партій серед робітників і селян.

В лекціях, на практичних заняттях потрібно зробити акцент на тому, що суттєвим недоліком робіт зазначених авторів, як і переважної більшості українських радянських дослідників історії партій є те, що на них відбилася суворая ідеологічна та політична регламентація держави та партійних установ.

В зв'язку з цим історики характеризують ліберально-буржуазні партії як "антинародні", "націоналістичні", "контрреволюційні", а їх тактику оцінюють як "угодовську" та "опортуністичну". Про упереджено-викривальний характер досліджень радянських істориків з зазначеної проблеми, досить красномовно свідчить, наприклад, одне з положень монографії М.Н. Лещенка "Українське село в революції 1905-1907 рр." (К., 1977). Автор, розглядаючи, наприклад, агітаційно-пропагандистську діяльність Революційної Української партії на селі, зокрема, пише: "Рупівці в своїх брошурах і листівках, поширювали ідеї відособленості української нації, отруювали свідомість українських робітників і селян ідеологією буржуазного націоналізму, силкувалися перешкодити їх об'єднанню з трудящими інших націй і народностей нашої крайни".

Взагалі висвітлення радянською історіографією українських політичних партій на початку ХХ століття фактично вкладалось в традиційну консервативну схему, згідно з якою "більшовики рішуче викривали угодовську роль різних ліберально-буржуазних партій, опортуністичну діяльність меншовиків, псевдосоціалізм есерів, рупівців та інших дрібнобуржуазних організацій і груп" [4].

Критично аналізуючи праці радянських істориків з політичної історії України, потрібно зазначити, що всі воші написані з позицій гіпертрофованого класового підходу, марксистсько-ленінської методології, що заздалегідь обумовлювало тенденційні завдання, напрямки і висновки досліджень.

Потрібно вказати, що в радянській історіографії досить детально висвітлювалися процеси формування і діяльності загальноросійських партій, що поширювали свій вплив і мали місцеві організації в Україні. Спеціальному дослідженню історії українських національних партій присвячені фактично лише дві монографії І.Ф.Кураса [5].

Автор, залучаючи власні документи партій різної політичної орієнтації, показав їх соціальні та ідейні джерела, історичний шлях, результати діяльності, політичну долю. Але перебуваючи в полоні ленінської теоретичної спадщини, яка за словами І.Ф.Кураса є "єдино правильним методологічним ключем" до наукової оцінки політичних партій, автор вже на перших сторінках однієї з своїх праць чітко визначив завдання наукового пошуку, яке він вбачав в тому, щоб "прослідкувати історію політичного краху Української соціал-демократичної партії".

Цілком закономірно, що творчі зусилля автора були спрямовані на те, щоб переконати читачів і, в першу чергу, самого себе в тому, що УСДРП поєднала в собі ідеологію і політику реформізму, дрібнобуржуазного націоналізму, в "значній мірі визначала обличчя націоналістичної контрреволюції" і закономірно потерпіла фіаско. Такі методологічно одноманітні положення з певними модифікаціями є досить хрестоматійними для праць українських радянських істориків 70-80-х років.

В лекціях, на практичних заняттях варто наголосити перед студентською аудиторією, що політичний внесок в дослідження історії політичних партій та рухів в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття внесло й зарубіжне українознавство [6], яке розвивалось автономно від радянської історіографії. Представники української емігрантської історичної думки більш виважено, без ідеологічних кліше підійшли до висвітлення проблем історії суспільно-політичних рухів, загальноросійських та українських національних партій на рубежі століть.

Проте й в працях істориків і політиків української діаспори є певні фактичні неточності. Так, наприклад, Д.І. Дорошенко помилково зачислив до українських політичних партій Селянську спілку, яка насправді була не партією, а громадською організацією. Датою створення РУП автор вважає не 1900 рік, що відповідає історичній дійсності, а 1899.

Нарешті, особливу увагу студентської аудиторії потрібно привернути до якісно нового етапу у вивченні історії політичних партій в Україні, який розпочався в 1990-х роках і співпав з державним відродженням України та відновленням багатобарвної мозаїки політичних сил. На сторінках республіканських журналів опублікована низка статей, присвячених теоретичним та конкретно-історичним аспектам проблеми, з'явилися дисертаційні роботи нової хвилі.

Але нова генерація дослідників, керуючись принципами оновленої методології, зробила спробу об'єктивно, неупереджено підійти до аналізу лише окремих явищ політичного життя, а саме: еволюції окремих політичних партій, організацій, діяльності окремих діячів, розробці питань національного розвитку в програмах українських політичних партій тощо.

Потрібно підкреслити, що стан наукового вивчення проблем не можна визнати задовільним з точки зору сучасних вимог. Активної наукової о пошуку істориків вимагає ціла низка проблем.

Зокрема, детальне дослідження повинне бути присвячене соціальній базі політичних партій та рухів. Ґрунтового вивчення чекають питання поширеності організаційної мережі загальноросійських та національних партій по окремим районам, специфічні риси та взаємовплив політичних процесів в Східній та Західній Україні.

Не визначені до кінця причини утворення, умови та характер функціонування політичних блоків. Нарешті, досить гострою є потреба в узагальнюючій історико-аналітичній праці, в основу якої доцільно покласти порівняльний аналіз основних політичних партій та організацій в Україні, їх програмних засад, ідеологічних доктрин, реального впливу на соціальні верстви населення.

В процесі вивчення на лекціях, семінарських заняттях історії політичних партій в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття важливо також розглянути питання про їх типологію в межах єдиного політичного поля України, що складався з двох територіально-політичних просторів: Наддніпрянщини та Східної Галичини. На Україні на початку ХХ століття налічувалось понад 30 політичних партій. Насамперед, потрібно пояснити студентам, що з точки зору загальної типології всі політичні партії та організації, що діяли в Україні на межі століть, можна поділити на три групи:

1. загальноросійські ("Союз русского народа" констигуційно-демократична партія, РСДРП, партія соціалістів-революціонерів);

2. українські національні;

а) Східної України (Русько-Українська радикальна партія, Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія);

б) Наддніпрянщини (Революційна Українська партія, Українська соціал-демократична робітничка партія, Утраїнська народна партія, Українська радикальна партія, Українська радикально-демократична партія);

3. політичні партії національних меншинств (Поалей-Ціон, Соціалістична Єврейська робітничка партія, Польська соціалістична партія, Білоруська соціалістична громада).

В свою чергу загальноросійські партії з точки зору соціальної бази та відповідної ідейно-політичної структури можна поділити на чотири ірупи:

- 1) поміщицько-монархічнї;
- 2) ліберально-буржуазні;
- 3) дрібнобуржуазні (революційно-демократичні);
- 4) пролетарські (соціал-демократичні).

Особливість соціально-економічного розвитку України в складі царської Росії, неоднорідність соціально-класової структури населення, її національного складу обумовили строкатість її політичних угруповань. Потрібно підкреслити, що в Україні активно діяли практично всі основні заї альноросійські партії різних політичних відтінків. Важливо простежити історію виникнення й розвитку загальноросійських партій на передодні та в роки першої російської революції, в період реакції, показати їх організаційне оформлення, встановити загальну кількість членів. Особливе місце в лекції, при аналізі зазначених аспектів, потрібно приділити конституційно-демократичній партії ліберальної інтелігенції, яка прагнула відчутних перетворень країни парламентським шляхом на основі загальнолюдських цінностей, аккумулявала в своїх лавах вершки вітчизняних інтелектуалів початку ХХ століття.

Важливо пояснити студентам, що українські політичні партії з точки зору соціальною критерію складаються з двох таборів:

- 1) ліберально-буржуазний;
- 2) дрібно-буржуазний (революційно-демократичний).

Розглядаючи типологію українських політичних партій, потрібно звернути увагу студентської аудиторії на ту обставину, що як в Східній, так і в Західній Україні були відсутні національно-поміщицькі партії, проте активно діяли на початку ХХ століття відділи загальноросійських монархічних партій і організацій. Українські поміщики продемонстрували свою нездатність до створення власної політичної партії чи організації. Вони повністю йшли в фарватері програмних засад російських чорносотенних організацій. Відсутні на Україні були й власні партії пролетарського типу, поскільки саме в наймолодшому центрі Росії була створена густа мережа місцевих соціал-демократичних організацій, які склалися з більшовиків та меншовиків.

Не слід однак перебільшувати керівну роль соціал-демократичних організацій України по керівництву революційною боротьбою робітничого класу, виступами селян, солдатів, демократичної інтелігенції, замовчувати активну участь революційному русі есерів та інших революційно-демократичних партій. Ліберально-буржуазний табір національно-політичних сил репрезентували на Наддніпрянщині Українська демократична й Українська радикальна партії, які у грудні 1905 р. об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДГІ). В Східній Галичині – Русько-Українська радикальна та Українська національно-демократична партія, які були утворені в 90-х роках ХХ століття.

Револуційно-демократичний рух в його соціальному вимірі в Східній Україні був представлений РУН, НУГІ, УСП, УСДРП "Спілкою".

Потрібно в лекції наголосити перед студентською аудиторією, що в основу класифікації українських політичних партій повинен бути покладений ще один принципово важливий критерій – ставлення до питання про шляхи розв'язання національної проблеми. З точки зору національного фактору українські партії можна поділити на два табори:

- 1) самостійницькі (національно-радикальні);
- 2) автономістсько-федералістські.

Розглядаючи передумови, час виникнення національних пар і їй, варю на наш погляд, підкреслити в лекції, що вони виникли не раптово, а спирались на політичні традиції українського національно-визвольного руху, були підготовлені невпинним розвитком національно-політичної думки, яка мала два відгалуження: соціалістичний напрям, яскравим представником якого був М.П. Драгоманов, та національно-радикальний (І. Франко, Ю. Бачинський, М. Міхновський, О. Терлецький та інші).

Потрібно також вказати і на те, що для створення політичних партій України важливе значення мала діяльність в другій половині ХІХ століття українських громадських і суспільних об'єднань: громади, братства, гуртки, організації українофілів, тощо. Ці об'єднання нерідко називали себе партіями, але все ж вони були гуртковими структурами з програмними та статутними елементами.

Першими кроками в напрямку підготовки ґрунту для майбутніх політичних партій Східної України стало створення у 1891 р. "Братства тарасівців" та Загальної безпартійної організації у 1897 р. Варто зробити в лекції акцент на тому, що саме в програмному документі "Братства", "Сгесію молодих українців", опублікованому у 1893 р., вперше було проголошено самостійницьку перспективу розвитку України, причому цей розвиток передбачав досить глибокі соціально-економічні перетворення. Важливо наголосити також на тому, що загальна безпартійна організація заклала фундамент для створення української національної партії ліберально-буржуазного напрямку – УДП.

Восени 1897 р. загальноукраїнська безпартійна організація об'єднувала вже 22 громади в різних містах України. За даними поліції, до організації входило 438 членів [8]. Потрібно підкреслити, що саме Загальна безпартійна організація виразно засвідчила радикальну реорганізацію аполітичного культурництва, подолання вузького гуртківства й перехід до орієнтації на маси інтелігенції, особливо сільської, тісно пов'язаної з народом. Крім того, був

зроблений необхідний організаційний крок, який створив умови для формування партійної організації – діяльність розкиданих по Україні та ізольованих громад починає координуватися з одного центру.

Процес утворення українських національних партій в кінці XIX – на початку XX століття потрібно розглядати в контексті загальноросійських та європейських політичних процесів. В цьому зв'язку варто звернути увагу студентів на те, що серйозною перешкодою для розвитку українського національно-політичного руху стало значне поширення в колі інтелігенції соціал-демократичних доктрин, фетишизація соціалістичних ідей. І. Франко, що сам спочатку захоплювався соціалістичними гаслами, проаналізувавши російський соціал-демократизм з його марксистською ідеологією, космополітизмом, висловив жаль, що "на сю доктрину ловиться в значній частці гарячіша українська молодь", бо соціал-демократизм є ворогом "суспільної самодіяльності та децентралізації". А найголовніше, пише І. Франко, він є "проти українського національного руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавство і російська цензура". Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, наповнює їх пустими і фальшивими доктринами та відвертає від праці на рідному ґрунті. От тим то й не диво, що свідомі українці виступають проти цієї згубної доктрини, як можуть [9]. Досвід наступних десятиліть показав, що І. Франко правильно оцінив ту ідеологію та її наслідки, зокрема, для українського народу.

Важливо також провести порівняльний аналіз національно-політичного руху в Наддніпрянщині та Східній Галичині, показавши їх особливості та взаємовплив. Потрібно підкреслити, що саме в Західній Україні в кінці XIX століття створилися найбільш сприятливі умови для формування українських політичних партій.

1) В Галичині українська мова досить вільно впроваджувалась в науку, освіту, літературу, пресу, в порівнянні з російською. Україною після сумнозвісного циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р. "Про заборону української мови" та урядового указу 1876 р. "Про заборону українського письменства" [10].

2) Посилення політизації свідомості українсько-галицької інтелігенції полегшувалось існуванням в Австро-Угорщині конституційного ладу і законодавства, яке дозволяло з певними обмеженнями, легальну діяльність політичних партій та організацій. З 1890-х років особливо, – писав М.С. Грушевський, – Галиція стає горнилом української політичної й суспільної думки для всієї України, так би мовити – зразковою школою політичної і культурної роботи, в котрій приймають найактивнішу участь політично настроєні елементи українського громадянства Росії [11]. Саме під впливом як загальноросійського суспільно-політичного піднесення, так і "українського П'ємонту" Галичини відбулось значне посилення політизації українського руху. Конкретним проявом даної тенденції й стало утворення в Східній Галичині українських партій ранньоіндустріального типу. В свою чергу гостра полеміка між лідерами цих партій, що розгорталась на сторінках періодичних видань, переходячи кордон з цими виданнями, стала тим ферментом, який збуджував політичну думку наддніпрянських українців, спонукав їх до енергійних практичних дій.

Стосовно історичного часу утворення перших українських партій в кінці XIX – на початку XX століття студентам доцільно порекомендувати досить цікаву проблемну статтю О.В.Болдирєва [12]. В ній автор на підставі неопублікованих архівних джерел переконливо доводить, що дискусія про федеративні принципи організації опозиційних сил в Росії, що точилася між Драгомановим та російськими революційними емігрантами, привела до безпосередньої спроби створити в 1883 р. першу українську політичну партію під назвою "Українська соціально-революційна партія". Її організатором і автором "Проекту програми діяльності та організації соціально-революційної партії на федеративних засадах" став відомий діяч одеської громади В.Г.Мальований.

В лекціях, на практичних заняттях значне місце має бути відведено аналізу ідеологічних засад, висвітленню національного питання і проблеми державності в програмах українських політичних партій на початку XX століття. Для вивчення цих аспектів історико-політичної проблеми студентам потрібно порекомендувати для самостійної роботи новітні збірники документів і матеріалів, які відображають генезис українських політичних партій, їх платформи, практичну діяльність [13].

Таким чином, зазначені нами методичні аспекти є лише незначною частішою методичного арсеналу засобів, які повинні творчо використовувати викладачі вищої школи з метою забезпечення науково обґрунтованого, е4>ективного і оперативного впровадження в лекційні курси, практичні заняття з вітчизняної історії вагомих здобутків дослідників політичних партій, організацій та рухів в Україні в кінці XIX – на початку XX століття.

Література

1. Грушевський М.С. Движение политической й общественной украинской мысли в XIX веке. Освобождёше России й украинский вопрос. СПб, 1907, с. 42-54; Ефремов С. Из общественной жизни Украины – БМ, 1909;

Рибалка Л. Націоналізація життя і наша партія. На теми дня. 36. статей. Львів, 1910 с. 41-63; Чацький М. Сучасний момент в житті української нації. На теми дня. 36. статей. Львів, 1910. с. 1-18;

2. Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической "Спилки". Харьков, 1926; Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. ТІ. РУН. К, 1926;

3. Лось Ф.Є. Революція 1905-1907 років на Україні. К., 1955; Він же. Формирование рабочего класса на Украине й его революционная борьба в конце XIX в начале XX ст. конец X/X ст.-1904 г. К., 1955;

Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956;

Буцик А.К. Селяни і селянський пролетаріат Київщини в першій російській революції. К., 1957.

4. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. К., 1977. с. 128-129;

5. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма й крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Він же. Повчальний урок історії. Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної партії. К., 1986;

6. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи -Відень, 1916;

Гайдалемівський П. Українські політичні партії, їх розвиток і програми -Зальцведель, 1919. Феденко П.

Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. Подєбради, 1934; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. ТІ. Бм, 1983; Субтельний С). Україна. Історія. К., 1991. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії – К., 1993; Полонська -Василєнко Н. Історія України. Т2. К., 1995; Верига В. Нариси з історії України. (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)- Львів, 1996;

7. Кугутяк М.В. Радикальна партія в Східній Галичині. Укр. журнал 1990, №10, с. 55-62; Лебеденко О.М. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. там же 1991, №11, с. 36-43; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту. Там же 1992, №3, с. 23-32; Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905-1917), там же 1992, №1, с. 90-98;

Наукові праці з питань політичної історії. Міжвід. наук. зб. вий. 172. Політичні партії на Україні (1905-1925рр.) К., 1992.

Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук зб. вип. 173. Партії і соціальні групи в першій російській революції. К., 1992;

І.Ф.Курас, Ф.Г.Турченко, Т.С.Герашенко, М.І.Міхновський: постать на тлі епохи. Укр. іст. журн.1992, Х°9, с. 76-91; ВолковинськийВ. Микола Міхновський. Історія України в особах ХГХ-ХХ ст. К., 1995. с.261-266;

Ткаченко Ю. "Батько" українських націоналістів (Микола Міхновський). Віче 1995 Х9П1. с. 127-138; Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906рр.) Укр. іст. жури. 1995, Х°6. с. 37-46.

8. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.48.

9. Франко І. Народники і марксисты // Літературно-науковий вісник. -1899.-Кн.6.-С.186.

10. Див.: Єфіменко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. -С. 250-252.

11. Грушевський М.С. Движение политической й общественной мысли в ХІХ ст. // Освобождение России й украинский вопрос Статьи й заметки. – СПб, 1907.-С.51.

12. Болдирев О.В. Перша спроба організації української партії // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С.47-54.

13. Самостійна Україна Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття, Тернопіль, 1991; Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали. – К., 1993.